

Rumantsch grischun noss'aventura
ni in scrac en l'aua frestg'e pura?

da Maria Cadruvi

Tgisà tgei che observaturas ed observaturs dil Cussegl d'Europa vessen rapportau, sch'els fussen stai presents alla „dieta publica davart il Rumantsch grischun per informar e discutir“, ch'ha giu liug a Trun ils 18 da november 1989? Fussen els, objectivs tochen la crosa, stai impressiunai dil tgau tgietschen da Theo Candinas che leva buca dar il plaid al president dalla Ligia Romontscha perquei che lez seigi in extraterritorial? Ni fussen els sgulai cun Iso Camarlin viers las sferas da dualidad dil lungatg en general? Ni vessen els forsa registrau il vocabulari politic da Donat Cadruvi che tunava sco sch'el fuss sia veta staus ell'opposiziun? Forsa vessen els taxau quella dieta sco segn dad ina liunga veta e rapportau ch'il romontsch mieri aunc gitg buc. Zacons da ses exponents sesanflien pér ella fasa pubertara. Cumbein che tut quels umens che hagien priu il plaid quei suentermiezgi hagien varghentau ils curonta suren e suro ...

Il tema dalla dieta, organisada dalla Romania, era definius clar e bein: informar e discutir dil Rumantsch grischun (rg). Quei lungatg da scartira e lectura unificau, dils ins ludaus e tgiaraus, dils auters criticaus e cumbattius. Pils adherents ina „plontetta“ che dueigi crescher, prosperar e vegnir ferma, pils adversaris in „bastard“ che seigi in'offensiun per mintga ureglia romontscha. Buca che tut ils Romontschs e las Romontschas sespartien siat onns suenter la naschientscha dil rg en adherents ni adversaris da quei lungatg. Biars gnanc vulan aunc sedecider per u encunter diltuttatg. E per in smiul rg strusch zatgi che va sin las barricadas. Ils meinis sedividan pér cu ei setracta dalla mesira e dall'applicaziun.

Atgnamein per discussiunar sur da siu agen meini e per endriescher quel dil vischin ni la vischina era in grond publicum seradunau a Trun alla dieta publica. Annunziai eran dus referents („mintgin ha mes'ura temps“), in pro ed in contra sco ei descha, e lu ina discussiun. Gion Tumasch Deplazes, il president dalla Romania, ha supplicau all'entschatta dil suentermiezgi da discuorer a moda e maniera objectiva, raschuneivla e loyiala, per che tut sespleighi aschia ch'ei seigi dign d'ina organisaziun culturala. Sia vusch ha schau percorscher ch'ei mondi a Trun per in act da duer e buca da plascher: „Stai si defenda, Romontsch, Tiu sursilvan“, vevan ins saviu leger zacons gis avon en la Gasetta Romontscha. In inserat cun in tef da clom d'uiara. Sco sch'ei mass u per gudignar tut ni per perder tut. Tenor il motto: tgi ch'ei per il rg ei encunter mei ni viceversa.

Faustin Carigiet, il meinadiscussiun dil gi ch'ha giu nuot da menar perquei ch'ina discussiun ha buc giu liug, ha fatg endamen che Trun seigi in liug secumprovau per dietas dapi la Ligia Grischa. Bia dapli ha el buc getg. Cu „nos babs ein serimnai“ a Trun igl onn 1424 eran els (silmeins tenor la canzun) da cor s'uni e cun forzas tuts armai. Quella gada eran buc mo ils babs presents, mobein era las mummas ed ina roscha giuventetgna. Da quei da 300 en tut. Buca s'uni da cor mobein s'uni per interess e marveglias, per informar e filosofar ni per fugar e segiustificar. E quels ch'ein sefatgs fermes quella ga eran armai buca mo cun forzas mobein singuls era cun fèl.

Iso Camarlin (pro) ha buca priu per cor il motto: il medium (en quei cass il lungatg) ei la nuviala. Schiglioc vess el salvau siu referat en rg. Mo quei muossa

ch'il rg leischna (aunc) buc schi levamein sur las levzas da ses adherents. Mintgaton seturpegi el dad esser in professer da romontsch e da saver schi mal rg: „Progress ston aunc esser pusseivels avon che Ti vegnies pensiunau“, ha el fatg paleis ses propriests. Cun sias construcziuns bein formuladas e pronunziadas ha el enzugliu las auditoras ed ils auditurs, ch'els fussen matei suandai el era ellas palius da polemicas ed intrigas. Mo el ei sesalzaus en sferas pli noblas ed ha revelau che lungatg seigi in fenomen d'approximad e da distanza, zatgei che fetschi nus persuls e cumins, che detti a nus confidanza da nusezs e fetschi nus disfidonts viers quels che discuorien in auter lungatg. Per discuorer dil romontsch en particular eis el lu puspei setschentaus sin tiara franca. In da nos dilemmas seigi oz, schebein nus duvreien in lungatg standartisau e sche gie, schebein il rg seigi la varianta adattada per in tal lungatg? Sin la damonda dil basegns detti ei duas rispostas. Ina restrictiva che lubeschi a mintga Romontsch siu romontsch e denter Romontschs il tudestg - ed ina emanzipativa, moderna, che proponi in lungatg representativs per tuts e visavi tuts, in che ligi nus in cun l'auter tenor il motto: en nies encarden il nies, denter Romontschs ed anovians il rg. Pilver noziuns elegidas cun inschign diplomatic! Oz che perfin biars umens (sursilvans) vulan esser emanzipativs e che restrictiv tuna pli che zacu sco sch'ins less privar zatgi da si'atgna curascha ed iniziativa, nungir da sia libertad. Vonzeivi ha Camartin lu fatg sco da dustar in tec la seit als adversaris dil rg, cun aua da zucher. Il rg seigi buc la megliera varianta, mobein la secunda buna. Camartin: „A mi plai el (il rg) schi pauc sco il quen da taglia.“ El seigi ina pélla ascha, mo necessaria, ha el manegiau cun vusch loma sco in miedi da casa. La buna varianta fussi bein stau quella da prender in dils romontschs existents sco lungatg communabel da tuts; mo „jeu drovel buca gir a Vus daco che quei ei buca stau pusseivel“, ha il professer fatg endamen senza vegnir pli concrets, miez en tun da diagnosa, miez en tun da reproscha. E lu ha el midau scenari ed ha enumerau cun cadenza perschudenta ils arguments per il rg. Quei seigi ina varianta interromantscha „fatga cun cumpetenzza filologica, cun sentiment linguistic, cun curascha explorativa e cun disposiziun al risico da correctura“. Artificial seigi quei buc. Emprerder rg vegli gir: haver fidanza en la cumpetenzza dils experts ed ell'atgna flexibilitad. E malgrad ch'el seigi da Breil propagheschi el: „Romontsch ei ni nies destin ni nies truament, romontsch ei nossa aventura“.

Donat Cadruvi (contra) ha buca liu far ord l'aventura da Camartin sia aventura: „Jeu vegnel lu a gir alla fin aunc tgei ch'jeu tratgel dallas aventuras“, ha el empermess e cuort sissu eran las aventuras en ses plaids gia „afferas“. En connex cul rg ha el discurreu d'in „problem“ ed el center da siu referat ha el liu metter „entginas ponderaziuns che pertuccan in experiment e las proceduras“. Las proceduras interesseschien el zun fetg, ha el punctuau, ed era ils principis democratics. El ha criticau il proceder dalla Ligia Romontscha en connex cun la propaganda e la derasaziun dil rg ed el ha admoniu ch'ei seigi era da risguardar ils opponents en ina democrazia. In um sursilvan che s'engascha dapi onns ella schinumada opposiziun politica ha survegniu egls tarlichonts cu el ha udiu ch'igl anteriur magistrat pretendi tuttenina ton risguard per ils opponents. Cadruvi ha discurreu da respect vicendeivel, da toleranza, da pazienza ed el ha manegiau ch'ei seigi dad arver la discussiun, crear in clima da confidanza e da pregiudicar nuot. Exact ils medems plaids vess el era saviu duvrrar en in referat en favur dad asilants ni en favur da dapli aua restonta el Rein. Mo el ei era vegnius concrets suenter „quei zun interessant referat da professor Camartin ch'ei naturalmein staus è fetg generals“ sco el ha remarcau. La Ligia Romontscha hagi bi derasar quei lungatg, il rg, sch'ella sappi caschar schi grass cun agid da professers e bancas e segiradas, ella cun ses adherents e ses

capitals, cun sia reputaziun e cun sias relaziuns. El vegli far „in fervent e serius appel per in respect necessari enviars ils principis democratics, enviars il pievel che drova il lungatg ed enviars quels ch'ei buca digl avis ufficial“ ha Cadruvi referiu. El visier da sias attaccas ha el giu oravontut il rg en scola nua ch'el ha reproschau alla Ligia Romontscha in secuntener empau embruglius. „Igl ei bien che nos scolasts seigien attents e laschien buc ir las caussas sco ei van“, ha el ludau ils magisters. Ed ils scolarets ha el protegiu cun discusseglia „da cargar si dies a nos affons aunc quei buordi“. Lu eis el entraus en materia per propi: „Tgei lungatg ei quei atgnamein ch'ins sa mo leger, denton buca scriber e buca tschintschar?“ Cheu sto igl advocat Cadruvi ver consultau sias fontaunas mo a mesas, il rg ei vegnius offerius naven dall'entschatta sco in lungatg da scartira (e lectura). Ina persuna ha el adina puspei citau „cun tut respect“; Heinrich Schmid, il bab dil rg. Schmid hagi silmeins fatg in compliment alla intelligenza dils Romontschs cun pretender ch'ins sappi rg senza emprendre, sch'ins hagi la bunaveglia. Ils Romontschs stoppien esser veritabels striuns ch'els emprendien lungatgs sco da beiber aua; el seigi forsa „ignorants“, mo el hagi saviu in lungatg mo cu el hagi giu empriu el, ha Cadruvi parlahau, e prompt recaltgau en sala da singuls ina da quellas risadas schetgas. Sias alternativas ein: „mantener, salvar, activar e rinforzar ils idioms ch'ei nies lungatg“, pia buca il rg. „La patria ei miu lungatg“, hagi el legiu dad in poet polac e cul lungatg duessi ins buca far aventuras, ha el rispundiu a Camartin. Suentar 45 minutas.

In scutinem ei ius tras la raspada cu ina discussiun da duas uras ei vegnida annunziata suenter ils dus referats e suenter ina cuorta pausa. Il meinadiscussiun ha supplicau da far damondas claras e precisas. Directivas ch'el vess saviu spargnar. Damondas ein in summa buc vegnidadas fatgas, silmeins buc damondas ch'encurevan rispostas da zatgi auter. E dad ina discussiun gnanc in'umbriva. Tschun umens han priu il plaid e teniu el gitg e bein per sesez, presentond fatgs gia enconuschents e strusch tschercond il dialog, bein fagend damondas, denton mo a sesez cun era porscher a sesez la legitimaziun dad ual rispunder ellas.

Pader Flurin Maissen ha discurreu sco sch'il lungatg fuss in product static ch'ei seigi da conservar sut vacuum per ch'el gie buc semidi el decuors dil temps. Gion Dietrich ha alzau ils scolasts el cerchel dils meriteivels perquei ch'els s'engaschan per l'instrucziun romontscha (speranza!) ed ha palesau ch'ils scolasts acceptien il rg per diever „placativ“, denton buca en scola. Alexi Decurtins ha empruau cun siu votum da porscher maun da mintga vart. El ha renconuschiu ch'il rg hagi fitgau pei en bia lavurs concretas dils davos siat onns; el ha denton manegiau ch'ins hagi „schau ir el per bual memia baul sin terrens aunc buca preparai“. Sia proposta ei stada da luvrar sils dus èrs enina, quel dils idioms e quel dil rg. Theo Candinas, il furius cun saung buglient, ei sesalzaus ed ha priu il plaid sco sch'el vess dad ir e cumbatter en in'arena. El ha tschintschau dil „vierv ch'ei daventaus carn“, ha raquintau dil „scrac ell'aua frestga e pura“ ed ei sedumandaus sche nus stueien sturnir ils lungatgs tochen oz aunc ufficials el Grischun per intronisar in bastard. „Quei ei pli che discriminaziun flagranta, quei ei naziunalissem ed imperialissem dalla mendra sort.“ Paul Tomaschett ha un fisau las presentas ed ils presents cun dar arbagias a sesez ed enumerar à la Giachen Bienmarcau las fontaunas da ses voluminus artechels cumpari ella Gasetta Romontscha. E plaun plaunsiu ha il meinadiscussiun fatg persenn che las retschas eran tut auter che serradas e che pli e pli biars bandunavan la sala. Mintgaga ch'igl esch mava savevan ins seperschuader che la discussiun per propi hagi liug on zulèr. Da leuo vegnevan tuns da dialog en sala nua ch'ils monologs revevan aunc adina. Cheu

ha el finalmein intimau il davos dils tschun dels, che veva era gia discurriu urialas, da far cuort. L'attenziun en sala era pli u meins svanida, ei reveva in'atmosfera sco sin fiera. Il „pievel“ veva giu da tener neu per dil tut e la Ligia Romontscha, en siu 70avel onn d'existenza, era vegnida bumbardada e buca ual tractada sco quei ch'ins tracta ina dama plein iniziativa.

Mo tuttenina ei la tensiun carschida. Quels che vevan giu la pazienza ed eran restai en sala han immediat saviu: Ussa daventein nus perdetga dad in mument historic. Ussa savess ei schizun dar äkschen. Cu Toni Cantieni, president dalla Ligia Romontscha, ha liu prender il plaid ha Theo Candinas protestau. El che seseva amiez la sala ha surpriu per in amen il tgamun e refusau il plaid ad in che representa in auter meini ch'el sez e ch'ei buca Romanian. Ina dunna da lungatg tudestg che seseva sper mei ha tuttenina capiu aunc pli pauc il mund romontsch. E l'atmosfera en sala ch'era sil precinct da schelar ha schau sminar che quella dunna seigi buca persula cun sia nuncapientscha. Zacons rievàn ed eran spir marveglias co ils organisaturs prendien las castognas ord il fiug. Quels on zülèr ein immediat turnai el liug d'acziun per buca munchentar il spitachel dil gi. Candinas ha insistiu sin sia protesta. Sche Cantieni survegni il plaid sche seigi quei in affrunt alla Romania. Il meinadiscussiun, avon che far naufragi, ha dau il plaid al president dalla Romania e lez ha cun plaids fetg decidì dau ina lecziun da democrazia a Candinas. E raccoltau applaus spontan.

Vid la vusch da Toni Cantieni han ins sentiu ch'el vess buc spitgau in tal beinvegni a Trun. La Ligia Romontscha cun sia suprastanza, siu cussegl e ses 77 delegai seigi pilver democratica. Ei seigi fatg entiert ad ella da pretender il cuntrari, era en connex cun l'applicaziun dil rg, ina punt, in rinforzament per la schientscha romontscha surregionala. En sala era ei mureri cu Cantieni ha mess a cor da buca rumper il dialog. E cu el ha discurriu dil „tissi“ che regi en ina buna part dallas discussiuns ariguard il rg, sil pli tard lu ha mintgina e mintgin saviu ch'ei mondi a Trun gnanc ton buc per damondas seriusas d'in lungatg unificau mobein plitost per dar petta pagada e scuntrar quens persunals. Suentèr treis uras „dieta d'informaziun e discussiun“ vesevan ins dapertut tscheras sco tschalers bletschs ch'ins ha stuiu pumpar o suenter las inundaziuns dad in terment urezi.

Sil plan dil gi dil meinadiscussiun steva aunc: votum final dils referents. Donat Cadruvi ha fatg cuortas, engraziàu per l'attenziun e supplicau da repretender il dialog. Iso Camartin ha svidau siu puppen. Duas caussas hagian disturbau el fermamein el decuors dil suentermiezgi. La renfatscha da „miu car“ Pader Flurin che quels che seigien promoturs dil rg veglien far ir ils dretgs orda peis, e la constataziun da Theo ch'ils adherents dil rg mondien cun zinissem sur vivs e morts.

Sin quei ei la discussiun ch'ha mai giu liug stada freida e morta. Biars han bandunau la sala cun in stel sentiments da tristezza e cun in gust amar en la bucca schetga.

Els caffès ed en las ustrias ein las discussiuns lu puspei sereghegliadas, cu mintgin e mintgina seseva davos meisa sper da quels da sia pasta. Cheu ein ils dus referats pro e contra vegni valetai neu da lur cuntegn, lur strategia e lur briglianza. Ed ins vessi stuiu limitar il temps da discuorer buca mo per Camartin e Cadruvi mobein era pils votums da discussiun. Da punts hagian ins viu nuot quei gi, gnanc da piogns che vessen fatg ballabeina el stemprau. Mo foss.

... dunnas erien bein era presentas, vessen ils observaturs e las observaturas dil Cussegl d'Europa forsa rapportau. Mo las dunnas hagien fatg sco la giuventetgna. Cuschiu. Il meinadiscussiun dil gi hagi buca dumandau quella part dil „pievel“ tgei ch'ella manegi en caussa, e perquei seigi ei grev da gir schebein quei silenzi seigi da valetar sco desinteress, ni sco segn da madironza, ni sco temeletgadat. Ch'ìls adherents da quei lungatg da scartira unificau hagien fatg la gatta morta hagi gl'emprem fatg surstar els, ils observaturs e las observaturas d'ordeifer. Els sappien buca valetar quella tenuta per propi. U ch'ìls adherents vevien schliata cunscienza, ni ch'els hagien suenter zacons monologs buca pli giu mustgas dad argumentar sil medem nivo, ni ch'els seigien simplamein stai in bien ton pli sabis ch'ìls adversaris ed hagien halt schau tschintschar lezs „à discrétion“, beinsavend che quescher seigi enqualgadas pli niebel che tschintschar.

Ord:

Ischi, annada 74, nr. 1, 1989, p. 63ss.